

**MANTIQ TO'G'RISIDA AYRIM FIKRLAR**

Annotation: *Mantiq fani falsafaning bir sohasi bo'lsada, u ozining ichki xususiyatlariga egadir. Mantiqda odatda tushunchalar, hukm, mulohazalar, xulosalar va o'zining ichki xususiy qonunlari asosida ish olib boriladi. Shunday bo'lsada mantiq ichki qonunlari falsafaning qonun va kategoriyalari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Maqolada mantiqning ichki xususiyatlari to'g'risida ayrim jihatlar tahlil etilgandir.*

Key words: *Mantiq, muammo, fikrning chinligi, taraqqiyot, tizim, mantiq maktablari, mantiq g'oyalari.*

Information about the authors**Jurayev. Sh.***Buxoro davlat universiteti "Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa" kafedراسi dotsenti***Vahhobova. D.***Buxoro davlat universiteti "Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa" kafedراسi doktoranti***KIRISH**

Mantiq fani qadimgi fan bo'lib 2 ming yil oldin shakllana boshlagan. Bu fanning vazifalari tashqi olamni va odamni o'rganish, bilish jarayonida va o'zaro munosabatkarda to'g'ri fikrlashi shakllantirishdan iboratdir. Jamiyatda fan va texnikaning rivojlanib borishhi mantiq fanining naqadar zarurligini ko'rsatdi. Mantiq tog'risida juda ko'plab ilmiy ishlar qilingan. Mantiq bo'yicha darsliklardan B. Asmus, K. Bakradze, N.Kondakov, Y. Ivlev, I. Kirillov, I. Rahimov, M. Xayrullayev, M. Haqberdiyevlar ishlarinin ajratib ko'rsatish mumkin bo'ladi. Mantiq fani qanchali qiziqarli bo'lsa, u shunchali murakkabdir. Lekin ma'lum bir vaqt davomida mantiq darslari o'quv yurtlarida ancha qisqarib ketgan edi. So'nggi yillarda ta'limda mantiq darslarining yana qaytib kelishi jarayoni hozirda kuzatilmoqda.

Jamiyatda demokratik asoslarning kengayib borishi, milliy o'zlikni anglash, madaniyat – ma'rifatning dunyo sivilizatsiya orbitasiga ko'tarila borishhi insonlardan yangicha fikrlash va yangicha dunyoqarashni taqozo etadi. Bu esa manttiq faninni o'rganishni dolzarb qilib qo'yadi. Chunki to'g'ri fikrlash, tafakkur qonun – qoidalarini bilish hamda unga rioya etish, to'g'ri, xatosiz, tushinarli, tartibli, qoidaga muvofiqfikrlash, so'zlash har bir ma'lumotli va madaniyatli insonning ijtimoiy burchidir. Bunda nutq va tafakkur madaniyati yuqori bo'lishi talab etiladi. Uni esa mantiq shakllantiradi.

Hozirda ta'lim – tarbiyaning dunyo standartlari darajasiga ko'ttarilib borayotganligi, jamiyatda information oqimning juda kuchliligi va taraqqiyotning juda tez ketayotganligi manttiq bo'yicha juda aniq va tushunarli bo'lgan tadqiqotlar bo'lishini talab qiladi.



MUAMMO

Ushu maqolada ushbu yo'nalishdagi quyidagi masalalarni hal etishga harakat qilindi:

- maqola yangi talablar asosida yaratilishiga harakat qilindi;
- mantiq atamalarini yoritishda o'zbek tili grammatikasi jihatlariga ko'proq e'ttibor qaratildi;
- mantiq fani taraqqiyot tarixiga ko'proq e'ttibor qaratildi;
- bunda mantiqning gnoseologiya, epistemologiya, psixologiya kabi fanlar bilan o'zaro bog'liqligiga ko'proq e'ttibor qaratildi;
- nazariy bilimlarni mustahkamlash maqsadida darslikda amaliy mashq namunalari ham kiritildi.

Turli – tuman xarakterdagi insonlarning bir – birini to'g'ri tushunishi, yengil fikr almashinuvi hamda o'zaro munosabatlarni iliq do'stona holatda saqlash va davom ettirishda mantiq fani shakllantiradigan muomala madaniyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Albatta ushbu darslik mantiq fani barcha qirralarini hozirgi talablar darajasida to'liq ochib bera olmaydi. Lekin o'zining sodda tushunariligi jihatidan bu ish talabalar uchun amaliy ahamiyatga ega muhim darlik bo'lishi mumkin.

Mantiq tafakkur qonunlari, ichki munosabat bog'lanishlari, insonning to'g'ri fikrlashi va fikrlarning real borliqqa to'g'ri kelishi haqidagi fandır. Mantiq ilmi – insonga xos bo'lganchin – to'g'ri bo'lgantafakkur shakllari, qonun – qoidalari, tamoyillari va meyorlari xususidagi ilmdir (**1.1984. 24b**). Mantiq fani falsafa, til (grammatika), ritorika, matematika, gnoseologiya, epistemologiya, etika va estetika kabi fanlar bilan bog'liqdir.

Mantiq fikrning chinligi va to'g'riligini talab qiladi. Bunda fikrning chinligi uning real voqelikka to'g'ri kelishini anglatadi. Fikrning to'g'riligi esa uning mantiq qonunlariga ro'g'ri kelishini anglatadi. Fikrning to'g'riligi uning chinligiga buysunadi va uning asosi bilan o'lchanadi. Fikrning chinligi falsafiy asosga ega bo'lsa, uning to'g'riligi mantiqiy asosga ega bo'ladi.

Fikrning to'g'riligi esa fikr shakllari o'rtasidagi bog'lanishning mantiq qonunlariga to'g'ri kelish – kelmasligi bilan bog'liq bo'ladi. O'z o'rnida buni tafakkurning mazmun va shakllari bilan bog'liq holda tahlil etilsa, u yanada aniq tus oladi. Chunki shakl va mazmun o'zaro bevosita bog'liq bo'ladi. Bu esa tafakkurning dialektik qonunlar va kategoriyalar bilan bog'liqligini namoyon etadi.

O'rganilayotgan har bir fan dastavval shu fanning maqsad va vazifalarini aniqlashdan boshlanadi. Shu jihatdan mantiq ham o'zining maqsad va vazifalariga egadir.

NATIJA

Mantiqqa oid dastlabki ma'lumotlar Qadimgi Hind va Xitoy madaniyatlarida uchraydi (**2. 2005. 6 – 18b**)

Qadimgi Hind va Xitoy mantig'i turli yo'nalishlarda har tomonlama o'rganilgandır (**3.1975.21 – 24b; 4. 1974. 17 – 19b; 5. 1980. 29 -31b**). Unda quyidagilarni qayd etish mumkin bo'ladi:

- bu davr mantig'ining turli bosqichlarga ega ekanligi (masalan Qadimgi Hind mantigi 5 ta bosqichdan iboratdir) (**2. 2005. 17b**);



- bu davr mantiq'ining turli falsafiy maktablar bilan bevosita bog'liq holda shakllanganligidadir (masalan Qadimgi Hindda 9 ta, Qadimgi Xitoyda 6 ta falsafiy maktablarining mavjud bo'lganligi kuzatiladi) **(6. 2024. 14 – 15b)**;

- bu davr mantiq'ining turli diniy qarashlar bilan bevosita bog'liqligi ko'zga tashlanadi **(7. 2024.30 – 37b)**;

- bu davr mantiq'i strukturasi tushuncha, hukm, xulosa, sillogizm, nominalizm, realizm masalalarida yondoshuvning o'ziga xosligi **(2. 2005. 10 - 15b)**;

O'zining keying taraqqiyot davrlarida mantiq fani Qadimgi Yunonistonda yaxlit tizim sifatida shakllangan. Mantiq so'zi yunonchada "Logika" bo'lib, u so'z, fikr, aql ma'nolarini anglatadi. Sharqda esa mantiq arabcha so'z bo'lib, u so'z, fikr, ma'no kabilarni anglatadi.

Qisqacha ifodalaganda Qadimgi Yunoniston mantiq g'oyalari quyidagi maktablar faoliyatida kuzatish mumkin bo'ladi:

- Milet maktabi; - Eley maktabi; - Geraklit maktabi; - Atomistik maktab; - Sofistlar maktabi; - Megara maktabi; Elido – eritreya maktabi; - Kinika maktabi; - Kirenaika maktabi; - Platon Akademiyasi; - Aristotelning Likey maktabi; - Skeptika maktabi; - Empiriklar maktabi; - Dogmatiklar maktabi; - Epikur maktabi; - Stoiklar maktabi **(2. 2005. 18 - 61b)**.

Qadimgi Yunoniston mantiq g'oyalari o'z davrida Qadimgi Rim va Vizantiya mantiq'iga va keyinchalik butun Yevropa mantiq taraqqiyotiga kata ta'sir ko'rsatgan. Aslida Qadimgi Yunoniston mantiq g'oyalari hozirgi zamon mantiq'ining poydevori bo'ladi desak, bu xato bo'lmaydi.

Odatda mantiq so'zi ikki xil ma'noda ishlatiladi:

- mantiq taraqqiyotdagi hodisalarning o'zaro bog'liqligini va tafakkur yordamida ularning mohiyatini anglash hamda yoritishni ifodalaydi;

- mantiq tafakkur qonunlari, shakllari va usullarini organadigan hamda insonning to'g'ri fikrlashi haqidagi fandir.

Hayotda "fikr mantiq'i", "voqelik mantiq'i", "hayot mantiq'i", "narsalar mantiq'i" kabi iboralar ko'plab uchraydi. Bularning barchasida so'zning ichki bog'lanish kuchi ma'lum bir darajada namoyon bo'ladi. Agar inson fikrida so'zning ichki zaruriy bog'lanishi sust bo'lsa, unda narsa – hodisa to'g'risidagi fikr ob'ektivligi sust bo'lib, u sub'ektiv xarakterga ega bo'ladi.

Aslida fikr bog'lanishi va taraqqiyotidagi ichki zaruriy qonuniyat nima iborat?

Birinchidan bu qonun insonning irodasi, ruhiy holati, intilishi, hohishi va boshqa ichki holatlarga bog'liq bo'lmaydi va u ob'ektiv xarakterga egadir. Qonunlar tashqi dunyo narsa – hodisalar orasidagi o'zaro bog'liqlik munosabati asosida vujudga. Aynan shu bog'liqlik mohiyatini anglash mantiq ma'no – mazmunini tashkil etadi.

Tafakkur mantiq'i ob'ektiv dunyodagi narsda - hodisalar mantiq'ining in'ikosidir. Inson muhokama asosida bir hukmdan boshqa hukm chiqaradi. Bunda narsalar orasida munosabat muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan Yil oylari tartibi. Tafakkur turli qirrali murakkab bir tizim bo'lib, uning aniq va tartibli ishlashi mantiq bilan bog'liq bo'ladi. Shu jihatidan mantiq inson tafakkuri shakllari va uning qonun - qoidalari haqidagi fandir.



Inson tafakkuri tashqi olamni o'zgartirish va yangi narsalar yaratish kuchiga ega. Uning kuchi esa insondagi mantiq kuchi bilan bog'liq bo'ladi.

Demak mantiq bu:

- inson tafakkuri shakllari va uning qonun - qoidalari haqidagi fandır;
- tushuncha, fikr, xulosa, hukm va mulohazalar to'g'riligi xususidagi fan;
- to'g'ri fikrlash xususidagi fan.

Inson ongi faoliyati bilish jarayonining biofizilogik asoslarini tashkil etadi. Inson ongi uning mehnat faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Inson mehnati esa uning extiyojlaridan kelib chiqadi.

Bilish insonning atrof olamdagi bilimlarni o'zlashtirish jarayoni. Bilish jarayoni inson ongida kichikdan kattaga va soddadan murakkabga tomon qarab boradi.

Inson bilimining boshlanishi uning mehnat qilishidan boshlanadi. Tabiiy va ijtimoiy ehtiyoj insonni mehnat qilishga majbur qiladi. Aynan mehnat jarayonida inson bilimi boyib, rivojlanib boradi.

Bilish haqiagi fan GNOSEOLOGIYA deyiladi. Aniq bilimlar haqidagi fan esa EPISTEMOLOGIYA deyiladi.

BILISH FALSAFASIGA BO'LGAN YONDOSHUVLAR:

- Materializm; - Idealizm; - Agnostitsizm; - Dualizm; - Panteizm; - Gilozoizm; - Psixoanaliz; - Ekzistensializm.

Bilish jarayoni mazmun - mohiyati jihatidan ikki bosqichdan iboratdir:

- sezgilar orqali bilish (sezgilar, qabul qilish, xotira, tasavvurdan iborat);
- aqliy bilish (u tafakkurdan iborat).

Sezgilar (ko'rish, eshitish, tam bilish, hid bilish va teri orqali sezish turlari mavjud) orqali bilish:

- bilishning dastlabki bosqichi;
- insonni tashqi olam bilan bog'lab turadi;
- unda bilimlar tasavvurimizda narsalar va obrazlar orqali aks etadi;
- hissiy qabul qilish, idrok va tasavvur uning shakllaridir;

Idrok sezishning murakkab shakli bolib, unda narsalarning nasfaqat xususiyati, balki butun to'liq obrazi yaxlit aks etadi.

Tasavvur - bu inson miyasida idrok qoldirgan yaxlit obraz izining xotirada tiklanishidir. Tasavvur hissiy bilishdan aqliy bilishga o'tadigan chegarada turgan bilish shaklidir. Tasavvur hayvonlarda ham bo'ladi va u "ongsiz tabiiy reflaksiyadir". Inson tasavvuri bu "ongli, ijtimoiy tasavvurdir".

Aqliy bilish va tafakkur:

- bilishning yuqori bosqichi;



- bunda sezgilar orqali olingan bilimlar qayta islanadi va tahlil qilinadi;
- bun sezgilar orqali bilish bilan o'zaro bog'liq bo'ladi va ular bir - birini to'ldirib, boyitib turadi;
- mavhum tafakkur aqliy bilishda narsa - hodisalarning vositali aks etishidir. Masalan qandaydir kuzatish vositalari orqali ma'lum bir bilimlarga ega bo'lish.

Tafakkurning sezgi, idrok va tasavvurdan farqlari:

- Tafakkur sezgi ocha olmagan narsalarni o'rganishga yo'l ochadi;
- Tafakkur bilish jarayonlarida muammolarni umumiy o'rganadi;
- Tafakkur bilish jarayonlarida narsa – hodisalar ichki munosabatlarini aniqlashtiradi;
- Tafakkur bilish jarayonlarida narsa – hodisalarning o'zgarish dinamikasini yoritadi.

BILISH MUAMMOLARI:

- Bilish mohiyati;
- Bilish tabiati;
- Bilish chegaralari;
- Bilish manbalari;
- Bilish shakllari;
- Bilish usullari.

INSON ONGINING ONTOLOGIK ASPEKTLARI:

- Neyrofiziologiya;
- Kibernetika;
- Bionika;
- Semiotika.

Inson ongining tarkibiy jihatlar:

- hissiyot; - qabul qilish; - iroda; - idrok; - xotira; - tasavvur; - tafakkur.

Inson tafakkurining vazifalari:

- olamni anglash;
- o'z – o'zini anglash;
- atrof olamga faol ta'sir etish va uni ijobiy o'zgartirish.

TAFAKKURNING EMPIRIK USULLARI

- kuzatish; - tasvirlash; - o'lchash; - qiyoslash; - tajriba qilish.

TAFAKKURNING NAZARIY USULLARI

- formalizatsiya; aksiomatizatsiya; - gipotetika.

TAFAKKURDAGI MANTIQIY BOG'LIQLIK (Misol)

Yong'oq (Tushuncha)

Yong'oq daraxt (Hukm)

Yong'oq mevali daraxt (Hulosa)

XULOSA

Inson tafakkuri tushuncha, hukm, xulosa chiqarish orqali namoyon bo'ladi. Bunda tushuncha odatda narsa - hodisalar xususiyatlarini ifoda etadi. Shu bilan birga tushunchalar so'z iboralarini ham ifoda etishi mumkin.

Masalan: O'zbekiston Respublikasi



Hukm esa odatda narsa - hodisalar orasidagi o'zaro ichki bog'lanishlar bilan bog'liq munosabatlarni ifodalaydi.

Masalan: Chinor daraxtdir;

Uran kimyoviy elementdir.

Xulosa chiqarishda ikki yoki undan ortiq narsa - hodisalar orasidagi munosabatlar orqali bir fikrga kelinadi.

Masalan: Mehnat baxt

Ilm mehnat

Demak ilm baxt

Tushuncha, hukm va xulosaning o'zaro bog'liqligi

Masalan: Temir (tushuncha)

Temir metall (hukm)

Demak bu qattiq metall (xulosa)

Cillogizm - ikki yoki undan ortiq turli hukmdan yagona xulosa chiqarish.

Masalan: Havo sovuq

Qor yog'moqda

Demak hozir qish faslidir

Tafakkur o'z qonuniyatlariga ega. Ularning buzilishi xulosalarning noto'g'ri bo'lishiga olib keladi. Tafakkur qonuniyatlari narsa - hodisalar orasidagi o'zaro ichki bog'liqliklar natijasida vujudga keladi.

Masalan: Inson mazmun - mohiyatiga ko'ra ongli mavjudod.

Tafakkur natijasida inson ongi faoliyatining to'g'ri yoki noto'g'riligi aniqlanadi. Bu inson fikrini narsa - hodisalar realligiga solishtirish orqali amalga oshiriladi.

Tafakkur yordamida inson ongi faoliyati to'g'ri yoki noto'g'riligi aniqlanadi. Bu esa fikrni real borliq bilan solishtirish orqali amalga oshiriladi. Tafakkurda fikrni tekshirish vositali yoki visitasiz bo'ladi. Vositali tekshirilganda bu turli asbob uskunalar yoki turli xildagi tajribalar orqali bo'lishi mumkin.

Tafakkur orqali narsa - hodisalarning hali aniqlanmagam yangi mohiyatlari ham ochib o'rganilishi mumkin. Bu farazlar (gipotezalar) orqali amalga oshirilishi mumkin.

Tafakkur shakllari fikrning tuzilishi, bog'lanishi va o'zaro ichki munosabatlaridan iborat bo'ladi.

Tafakkur mazmuni esa aniq bir tushunchada ifodalangan bilimdan iborat bo'ladi.

Masalan: Vodorod tushunchasi o'zida unga xos bo'lgan kimyoviy bilimlarni ifodalagan bo'ladi. Odatda murakkab tushunchalar ham so'z, ham bilim jihatidan keng ma'noga ega bo'ladi.

Ko'p uchraudigan mantiqiy bog'lanishlar sxemalari:

Hamma metallar (**S - sub'ekt**) elektr o'tkazuvchidir (**P - predikat**). Demak **Hamma S - P dir**. Bunda metallar so'zio hukmning sub'ekti va elektr o'tkazuvchi iborasi predikati bo'ladi.

Boshqa misol:

Agar sim orqali elektr toki o'tsa, bu sim atrofida elektr maydon hosil bo'ladi.

Bu gapda **Agar S - P bo'lsa S1 - P1 bo'ladi** degan xulosaga kelinadi.

Tafakkur qonunlari Umumiy va Xususiy qonunlar guruhlariga bo'linadi.

Mantiq qonunlari esa quyidagilardan iboratdir:



- Ayniyat qonuni
- Nozidlik qonuni
- Uchinchi istisno qonuni
- Yetarli asos qonuni.

Mantiq qonunlari uning asosini tashkil etadi. Mantiq qonunlari o'z spetsifikasiga egadir. Ular xususidagi tahlillar esa alohida izlanishlarni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR:

1. M. Xayrullayev. M. Xaqberdiev. Mantiq.1984.
2. Степанова.О.И. История логики.Ташкент. 2005.
3. Кондаков.Н.И. Логический словарь. Москва.1975;
4. Маковельский. А.О. История логики. Москва. 1974;
5. Чанышев.А.Н. Курс лекции по древней философии. Москва. 1980.
6. Учебно – методический комплекс по предмету Философия. Бухара. 2024.
7. Учебно – методический комплекс по предмету Религиоведения. Бухара. 2024.

Internet manbalar

https://uz.wikipedia.org/wiki/Matematik_mantiq

<https://staff.tiame.uz/storage/users>

https://uz.wikipedia.org/wiki/Mantiqiy_amallar

<https://bestpublication.org/index.php/pedg/article/view/2994>

<https://ib.jdpu.uz/storage/uploads/files/Diskret>